

Oláh Róbert

A nemesi udvaroktól a városi iskoláig

Monok István legújabb könyvtártörténeti monográfiája

Az elmúlt évben megjelent számtalan új könyv bizonyítja, hogy pandémia idején sem hallgatnak a múzsák. Monok István legújabb kötete mutatja, hogy a bezárt könyvtárak és levéltárak ellenére sem lehetetlen kutatni, eljött az ideje a korábbi eredményeket új szempontok szerint áttekintő munkák megjelentetésének.

A bevezetésben elsőként azt vizsgálja a szerző, hogy a szerzetesi közösségekben tapasztalható humanista törekvések és a kegyes igyekezet hogyan készítették elő a terepet (a reformáció mellett) a római katolicizmus megőrzéséhez. Másrészt néhány példával illusztrálva felvázolja a protestáns kiadói és szellemi központok szerepét a 16–17. században.

A humanista és a protestáns olvasmányanyag mintázatait kutatva elsőként a könyvtárak tartalmi összetételének változásait tekinthetjük át. A nyugati keresztyénség keleti határán működő intézményrendszerünk alapvetően az európai könyvpiacra volt utalva, az ott megjelenő munkák foglalták el a hazai könyvtárak polcainak jelentős részét. Az importált olvasnivaló tematikus változása kimutathatóan követte a nyugat-európai kultúrtörténeti folyamatokat, a külföldi és a hazai könyvtárak összehasonlítása mindössze mennyiségi eltéréseket mutat. A század közepétől a magánkönyvtárakban egyre nagyobb a kegyes és humanista irodalom aránya, az 1530-as évektől indul növekedésnek a protestáns szerzők munkáinak mennyisége. A nyugaton végbemenő tematikus változásokat a 16. század végéig nagyjából naprakészen követték eleink, majd a 15 éves háború és a vallási ellentétek kieleződése miatt lassult a recepció üteme. A 18. századra, a rekatolizációs törekvések hatására a lemaradás gyakran több évtizedes, egyes könyvtárak esetében akár évszázados mértéket is öltött.

A reformáció korában élt értelmiségiek olvasmányélményében végbement változásokat az 1979-ben újjára indított *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi*

mozgalmaink történetéhez című sorozatban kiadott könyvjegyzékek alapján vizsgálja Monok István. Az intézményi könyvtárak és a magánkönyvtárak eltérő arcúlatáról például megállapítja, hogy századokon és felekezeteken átívelő jelenség volt az értelmiségiek azon törekvése, hogy bár maguk ismerték a felekezetek közti vitairodalmat, a közösséget annak egyben tartása érdekében megóvták a széthúzásra csábító olvasmányoktól. A 17. században a viták anyaga egyre nagyobb mennyiségben van jelen, különösen a szakmaspecifikus és az anyanyelvű kiadványok kárára. Luther és Melanchthon műveinek jelenléte a 16–17. századi könyvtárakban magától értetődően összekapcsolódik a külföldi egyetemjárás történetével. A 17. század közepére a könyvtárakban megcsappant a reformátori művek eredeti kiadásainak száma, előtérbe kerültek az őket értelmező munkák. Míg a fő- és köznemesség és a katolikus főpapság könyvtáraiban is akad néhány példa Luther és Melanchthon műveire, addig a jezsuita kollégiumokban inkább a velük vitázók és Melanchthon tankönyvei voltak jelen. Református magán- és intézményi könyvjegyzék viszonylag kevés maradt ránk, ám ezekben jellemzően inkább Melanchthon tankönyveit találjuk meg. A saját korában legjelentősebb könyvtárral rendelkező németújvári (ma: Güssing, Ausztria) iskola tanára és diák-sága a két teológus szinte összes művét elérhette. A legjobb helyzetben a német ajkú evangélikus városok polgársága volt e tekintetben. Összességében jellemző lehetett, hogy Luther kegyességi és Melanchthon humanista műveltséget közvetítő műveit szerezték meg a legtöbben. Keresettnek számított Melanchthon teológiai összegzést nyújtó *Loci communes* és a wittenbergi történelemszemlélet alapműve, a *Carion-krónika*. Kettejük közül egyértelműen Melanchthon nevével találkozunk gyakrabban az olvasmánytörténeti forrásokban.

Az elavult, a hagyományos, a modern és a nonkonformista olvasmányokról Monok István több részfejezetben értekezik. Felhívja a figyelmet arra, hogy az említett minőségjelzők használata a különböző szellemi irányzatok kutatásában számos csapdát rejt, példaként a karteizianizmus magyarországi recepcióját idézi fel. A 17. század közepétől a török megszállás, az ellenreformációs törekvések és az erőltetett németesítés miatt állandó fenyegetettségben élő protestáns felekezetek egyre ortodoxabbá váló attitűdje a 21. századból szemlélve önmagában nem a modernitás irányába mutat. Ugyanakkor az adott történelmi helyzetben segítette az üldözött közösségek túlélését. Megállapítását két esettanulmánnyal támasztja alá a szerző. Az elsőben az „egyházi–világi”, valamint a „nyugati, korszerűbb?” kérdéseket illetően jórészt fő kutatási területéről, a nemesi udvari könyvtárak olvasmányanyagáról állít ki látelvet. A főnemesi könyvtárak egyértelműen gazdagabbak, tematikusan sokszínűbbek, frissebbek voltak, mint a köznemeselek gyűjteményei, s ez a különbség az idő előrehaladtával tovább növekedett. A Magyar Királyság nyugati sávjára vonatkozó vizsgálat a főnemesi udvaroktól a városi polgári könyvtárakig ível. A nemesi dinasztiai (Bánffyak, Batthyányak, Nádasdyak) országrésznyi birtokon támogatták-formálták egyházukat és annak

értelmiségét, közvetítve az európai műveltséget. A városok eltérő szellemi arculatára utalhat a legkedveltebb szerzők listája, amely másként alakult például a filippizmus és az irénizmus iránt is nyitott Kőszegen, mint az ortodoxabb olvasmányanyagot felmutató Sopronban vagy Ruszton.

A második fejezetben a közös olvasás és könyvhasználat háttérét tárja fel Monok István, a „közgyűjtemények” humanista és protestáns példáit citálva a mai értelemben vett nyilvános könyvtárak kialakulásáig vezetni olvasóit. Az ókorból örökölt, a környezet számára nyitott udvari könyvtárakra, a kollégák számára hozzáférhető tudóskönyvtárakra és a Luther által szorgalmazott városi (tanácsi) könyvtárakra a kora újkori Magyarországon is találunk példát. Konkrétabb elemzésre adnak alkalmat a hazánkban a 15. század elejétől felbukkanó „*et amicorum*” típusú bejegyzésekkel ellátott kötetek, amelyek egy-egy értelmiségi körről árulkodnak Pozsonytól az Erdélyi Fejedelemségig.

A harmadik fejezetben a protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásait követhetjük nyomon. Összehasonlító elemzés keretében Trencsén, Besztercebánya, Németújvár és Brassó iskolai gyűjteményeit ismerhetjük meg. Monok István megállapítása szerint ahol volt egy adományozó patrónus, ott szép sorozatra bukkanhatunk klasszikusokból, tankönyvekből és humanistákból (Trencsén), máshol a városi könyvtárból leselejtezett régebbi kiadásokat kapta meg az iskola (pl. Besztercebányán). A korszak két legnagyobb oktatásban használt gyűjteménye a Batthyány család által támogatott németújvári és a szász polgárság által fenntartott brassói iskoláé volt – mindkét városban működött nyomda is. Brassóban a Honterus utáni időkből nem figyeltek a beszerzésre, elavult és nem feltétlenül az oktatáshoz kapcsolódó könyvek is bekerültek. Ezzel szemben Németújváron folyamatos volt a modern kiadások utánpótlása, részben a patrónusok és környezetük, részben a hitük miatt menedéket kereső külföldiek jóvoltából. A németújvári iskoláról terjedelmes önálló tanulmányt is közöl a szerző.

A negyedik fejezetben a protestáns városok könyvkultúrájáról kap áttekintést az olvasó a késő középkortól a 17. század második feléig. Megtudjuk, hogy a középkori elődöktől örökölt (káptalani, szerzetesrendi) könyvanyag általában tovább élt a protestánssá váló intézményrendszerben, s gyakran erre épültek az új felekezet olvasmányrétegei. A jelenség jól ábrázolható például Lőcse és Várad esetében. A hazai nyomdai kapacitás csekély volta miatt főként külföldi kiadványokat olvastak még ott is, ahol ideig-óráig működött egy-egy nyomdász vagy városi műhely. A humanista műveket (klasszikusok, tankönyvek) hamar követték a protestáns hitelveket terjesztő nyomdatermékek. Erdélyben (Brassó, Kolozsvár) inkább a humanista, a királyi Magyarországon (Bártfa) és a Hódoltság határterületén (Debrecen) inkább a lutheránus és kálvinista program szerint születtek az új kiadványok. Az európai könyvtártípusok a Kárpát-medencében is jellemzőek voltak, a nyugati határszéltől a dél-erdélyi szász városokig többfelé működtek városi (tanácsi) gyűjtemények. Az 1580–1680 közötti időszakról fennmaradt for-

rások elemzésével Monok István elsőként azt mutatja be, hogyan alakult a lutheránus közösségek körében az ortodoxia és a filippizmus (azaz: az irányzatokhoz besorolt kitüntetett szerzők műveinek) recepciója. Az erősen ortodox szellemiségű Sopron, Ruszt, a felvidéki bányavárosok és Lőcse, az erdélyi szászok lakta Beszterce és Brassó mellett a sokszínűbb Kőszeg és Kassa tűnik fel ellenpontként. Beszterce és Sopron összehasonlítása ugyanakkor arra mutat, hogy a Magyar Királyság területén élő polgárság olvasmánya kevésbé volt elavult, gyakorlatiasabb szempontok szerint válogattak. A nyugati határszélen élők könyvtáraiból kiszorulóban voltak az antik auktorok és helyettük a korban divatos szerzők erkölcsfilozófiai, politikaelméleti, földrajzi és történelmi tárgyú munkái jelentek meg. Míg a teológia területén Besztercén a 17. században erős visszalépés történik a 16. századi kiadványok felé, addig Sopronban a pietista szerzők jelenléte is kimutatható. A szepességi Lőcse esetében az ellenreformáció hatására megnőtt a lelki építő-vigasztaló teológiai munkák aránya, a pietista szerzők beszerzése mellett a 18. század elején megindult a tulajdonos hivatásához igazodó szakosodás is. A felekezeti és nemzetiségi szempontból vegyes lakosságú Kassán bár hazai viszonylatban termékeny nyomda működött, a hagyatékokban ennek alig találni nyomát. A napi vallásgyakorlathoz tartozó könyvecskék, iskolai auktorok, historikus és a városi adminisztrációt segítő munkák kerülnek többnyire a kutató elé.

Monok István a következő fejezetben egy kulturális emlékezhelyeket reprezentáló német kiadvány kapcsán az úgynevezett „Köztes-Európában” (*Zwischeneuropa*) élők könyvkultúrájában tapasztalható hasonlóságok és különbségek felvázolására vállalkozik. A 14–15. századra a Finnországtól az Adriáig húzódó területen is kialakultak a nyugat-európaihoz hasonló művelődési intézményrendszerek: egyetemek, uralkodói és főúri, valamint főpapi udvarok, a városokban pedig a német mintára szerveződő polgárság intézményei. E terület kultúrája alapvetően befogadó jellegű volt, az első nemzeti nyelvű kiadványok szinte mind a német városokból kiinduló reformáció hajtásai voltak. Jellemző volt a közös könyvhasználat is (városi könyvtárak, „*et amicorum*” típusú bejegyzések). Az említett terület külföldi egyetemeken képzett értelmisége hazatérve hasonló szellemiséget közvetített.

Epilógusként a reformáció ötszázadik évfordulóján, az Evangélikus Országos Múzeum jubileumi kiállítására készült szöveget olvashatunk, amely az evangélikus közgyűjtemények művelődésben betöltött szerepét mutatja be. A 16. századtól induló és napjainkig terjedő, elsősorban az iskolai könyvtárakra koncentrááló eszmefuttatás számos tanulságot hordoz.

Terjedelmes irodalomjegyzék, valamint a használatot segítő személy- és helynévmutató zárja a kötetet. Illusztrációként a szerző archívumából válogatott címlapok, kézíratos bejegyzések, városmetszetek és portrék színesítik a kiadványt.

Kiemelt figyelmet érdemelnek a szerző összehasonlító elemzései. A közös európai örökség részeként értékelhető humanizmus jelenségeit széles körben

ábrázolja, Litvániától az Erdélyi Fejedelemségig számos országból származó példákra építve mondandóját. *Könyvtári (?) problémák* című kötetéhez hasonlóan a kutató-könyvtáros négy évtizedes tapasztalatával tekinti át a jelenségeket, olykor kíméletlen őszinteséggel. A kutatástörténeti összegzéseket esettanulmányok váltják, s mindeközben a szerző úgy aktualizálja a századokkal korábbi jelenségeket, hogy az általa írott művelődéstörténet az élet tanítómestereként működik. Ajánljuk azok számára is, akik a szerző számos tanulmányát olvasták már a kötetben tárgyalt egyes résztémákban.

A humanizmus és a protestantizmus áttűnései a Magyar Királyság és Erdély olvasmányműveltségében / Monok István ; [a mutatót összeáll. Budai-Király Tímea]. - Budapest : Kossuth ; Eger : EKE, 2020.- 396 p.: ill. ; 21 cm. - (Kulturális örökség)

Elektronikus hozzáférés: <http://real.mtak.hu/id/eprint/78372>

